

УДК 303.094.4

МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ ЩОДО ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Агаларова Карина Адиліївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та політології Національного технічного університету «ХПІ»

У статті аналізуються теорії, які пояснюють феномен політико-ідеологічної ідентифікації особистості. Підкреслюється міждисциплінарний характер дослідження цього феномену. З огляду на багатовимірність політико-ідеологічної ідентифікації, наголошується на необхідності теоретичного синтезу концептів ідентифікації та ідентичності, які існують у психологічному, соціологічному, соціально-психологічному та інших наукових дискурсах. Наводяться результати авторських напрацювань у цьому напрямку, зокрема спроби теоретичного синтезу ідей диспозиційної концепції відомого російського соціолога В. Ядова, наукового доробку українського дослідника О. Резніка щодо тривимірної моделі українського політичного простору та соціокультурного підходу до аналізу політико-ідеологічної ідентифікації особистості. Зазначається, що такий «синтетичний» підхід та здійснене на його основі емпіричне соціологічне дослідження дозволили дійти висновку, що політико-ідеологічні ідентичності постійно реконструюються у відповідності до змін соціально-політичних контекстів та трансформації ціннісних орієнтацій особистості. Робляться висновки щодо необхідності побудови концептуальної моделі, яка б відігравала роль зразка для емпіричних досліджень політико-ідеологічної ідентифікації особистості. Розробка такої моделі має здійснюватися на основі соціокультурної теорії множинних нестійких соціально-ідентифікаційних станів особистості, яка у поєднанні із зазначеними вище концепціями дозволяє акцентувати на процесуальності, діяльності та символічній укоріненості ідентичностей.

Ключові поняття: політико-ідеологічна ідентифікація, диспозиційна структура особистості, політична суб'єктність, ситуативна ідентичність, стійка ідентичність.

В статье анализируются теории, объясняющие феномен политико-идеологической идентификации личности. Подчеркивается междисциплинарный характер исследования этого феномена. Учитывая многомерность политико-идеологической идентификации, акцентируется внимание на необходимости теоретического синтеза концептов идентификации и идентичности, существующих в психологическом, социологическом, социально-психологическом и других научных дискурсах. Приводятся результаты авторских работ в этом направлении, в частности попытки теоретического синтеза идей диспозиционной концепции известного российского социолога В. Ядова, научных разработок украинского исследователя А. Резника, в которых представлена трехмерная модель украинского политического пространства, и социокультурного подхода к анализу политико-идеологической идентификации личности. Подчеркивается, что такой «синтетический» подход и осуществленное на его основе эмпирическое социологическое исследование позволили прийти к выводу о том, что политико-идеологические идентичности постоянно реконструируются в соответствии с изменениями социально-политических контекстов и трансформацией ценностных ориентаций личности. Делается вывод о необходимости построения концептуальной модели, которая бы играла роль образца для эмпирических исследований политико-идеологической идентификации личности. Разработка такой модели должна осуществляться на основании социокультурной теории множественных неустойчивых социально-идентификационных состояний личности, которая в совокупности с указанными выше концепциями позволяет акцентировать на процессуальности, деятельности и символической укорененности идентичностей.

Ключевые понятия: политико-идеологическая идентификация, диспозиционная структура личности, политическая субъектность, ситуативная идентичность, устойчивая идентичность.

The article is devoted to the theoretical synthesis of theories, which explain the phenomenon of political-ideological identification. In social science there is a great deal of identification theories, that is determined, first of all, by interdisciplinary character of this problem. Despite of different theoretical approaches, each separate theory can't fully explain peculiarities of process of individual identity' formation, including political-ideological identification. Regarding this fact there is a strong need in theoretical synthesis of theories, which explain

explored phenomenon. Theoretical synthesis of processing of this problem allowed: to apply ideas of russian sociologist Yadov's disposition concept to analysis of processes of political-ideological identification; to adopt proposed tridimensional model to Ukrainian political space, regarding theoretical modification of Ukrainian researcher Reznik. Also to make conclusion that model of identity's political-ideological identification needs to be formed taking into account behavioral aspect of political-ideological identification and category «political subjectivity»; regarding methodology of socio-cultural approach to make conclusion that political-ideological identities are constantly reconstructed in accordance with changes in social-political contexts. We can assume that, as political self-consciousness of individual ideological values, forms specific political positions, political-ideological identification has multifold, multilevel structure. That's why we need appropriate conceptual model, which would demonstrate this specificity, establish objective, conceptual and methodological connections regarding theories reviewed above, take a role of the sample for empirical researches of political-ideological identification. We think that development of this model should be conducted basing on socio-cultural theory of numerous non-stable social-identificational conditions of identity, which, in combination with concepts stated above, allows to accentuate processing, activity and symbolical inculcation of identities in modern conditions.

Keywords: political-ideological identification, dispositional structure, political subjectivity, situational identity, stable identity.

Однією з важливих умов подолання економічної та політичної кризи, що склалася в нашій країні, є консолідація українського суспільства, розколотого по багатьох вимірах, в тому числі і по політико-ідеологічному. За сучасних умов політико-ідеологічне протистояння є суттєвим чинником соціальної напруженості в Україні, що актуалізує теоретичні та емпіричні дослідження політико-ідеологічної ідентифікації пересічних українців. Нагальна необхідність аналізу політико-ідеологічної ідентифікації зумовлюється також тим, що, по-перше, політико-ідеологічні ідентичності в межах сучасного соціального знання є недостатньо концептуалізованими; по-друге, через те, що цей вид ідентичностей є чи не найбільш тривким та найменш плинним чинником, що визначає політичну позицію та політичну участь особистості. Тому, дослідження політико-ідеологічних ідентичностей стає найбільш далекоглядним, стратегічним та фундаментальним у контексті визначення перспектив розвитку українського суспільства.

У соціальній науці існує велика кількість теорій ідентифікації, що перш за все зумовлено міждисциплінарним характером даної проблематики. Незважаючи на існування різноманітних теоретичних підходів, кожна окрема теорія сама по собі не здатна цілісно пояснити особливості процесу формування ідентичності індивіда, в тому числі політико-ідеологічної. З огляду на це, виникає потреба теоретичного синтезу теорій, які пояснюють досліджуваний нами феномен, що ми і намагаємось зробити у цієї статті.

Отже, метою даної статті є визначення можливостей та перспектив теоретичного синтезу наукових концептів політико-ідеологічної ідентифікації сучасної особистості..

Реалізуючи цю мету, ми акцентували увагу на концептуальних положеннях теорій ідентифікації закордонних та вітчизняних соціальних дослідників минулого та сучасності. Серед них диспозиційна концепція В. Ядова та теоретичний доробок українського дослідника О. Резніка, який розробив теоретико-прикладну модель структури політичної ідентичності. Окрім того, ми звернулись до соціокультурного підходу, представленого, зокрема, в роботах Н. Черниш та О. Ровенчак, які вважають, що ідентичності за своєю природою є соціокультурними духовними утвореннями, які базуються на певних цінностях – стрижнях культури, роль якої в сучасному світі зростає. Що ж до застосування окреслених положень до проблеми ідентичності, то тут ми також спиралися на теоретичні положення А. Ручки, який вважає ідентичність складним соціокультурним феноменом, в якому виокремлюються особистісні, соціальні та культурні аспекти.

Звернемось до більш детального аналізу зазначених вище та деяких інших теорій, які можуть бути використані у контексті дослідження політико-ідеологічної ідентифікації. Почнемо з диспозиційної концепції В. Ядова [11, с.35-52], яка може бути використана при розробці концептуальної моделі політико-ідеологічної ідентифікації.

В. Ядов вирізняє три ієрархічні рівні в диспозиційній структурі особистості [11, с. 98]. «На найнижчому рівні розташовані елементарні фіксовані установки – неусвідомлені й позбавлені модальності (переживань «за» і «проти»), пов'язані із задоволенням вітальних потреб у найбільш часто повторюваних та найбільш стандартних ситуаціях. На середньому рівні знаходяться фіксовані соціальні установки (атитюди), чинниками формування яких є соціальні потреби належності (залученості) до мікросоціального середовища особистості та відповідних соціальних ситуацій, в яких можливе задоволення цих потреб. Нарешті, на найвищому рівні диспозиційної структури особистості знаходиться система її ціннісних

орієнтації на цілі життєдіяльності і засоби досягнення цих цілей, які детерміновані загальними соціальними умовами життя» [11, с. 94].

Постає питання: яким же чином і які рівні диспозиційної структури причетні до процесу політико-ідеологічної ідентифікації? З огляду на апріорну когнітивність характеру політико-ідеологічної ідентифікації, розглядати політико-ідеологічну ідентичність як неусвідомлювану і позбавлену модальності елементарну фіксовану установку проблематично. Через механізм і властивості цього диспозиційного утворення доцільно, з нашої точки зору, концептуалізувати окремі випадки політико-ідеологічної ідентичності, коли вона має неосмислений характер: наприклад, неконтрольована поведінка особистості в натовпі, якщо вона несвідомо ідентифікує себе з оточуючими людьми та виявляє свою належність до них. Проте не можна залишити поза увагою випадки ситуативних політичних ідентичностей, що теж виконують адаптивні функції.

Політико-ідеологічна ідентичність повинна мати визначений характер і з цієї точки зору за своєю природою є узагальненою соціальною установкою особистості на себе як прихильника (супротивника) чи представника типового суб'єкта або інституту політичної системи суспільства, учасника певної типової ситуації в ході політичного процесу в країні, наприклад, у визначенні себе як прихильника або супротивника певного політичного лідера, партії, руху, монархії, президентської чи парламентської республіки, унітарного, федеративного або конфедеративного устрою, правлячого режиму або опозиції тощо. Аналогічним є усвідомлення себе учасником виборів, референдумів, революції, громадянської війни, потерпілим від певної політичної кризи тощо.

Ще одне ключове положення диспозиційної концепції – наявність структурних і функціональних зв'язків між різними рівнями диспозиційної структури особистості. На думку В. Ядова, «когнітивні, емотивні й конативні компоненти, зафіксовані в структурі кожної диспозиції, водночас належать до автономних і якісно однорідних підсистем диспозиційної ієрархії: 1) когнітивної підсистеми, що охоплює знання і досвід особистості (тобто становить її пізнавальну сферу); 2) емотивної підсистеми (становить сукупність всіх виявів емоційної сфери особистості); 3) поведінкової підсистеми (яка містить вияви вольової сфери особистості)» [11, с. 111].

Отже, диспозиційна ієрархія ґрунтується на двох типах зв'язків між когнітивними, емотивними і конативними компонентами диспозицій: 1) зв'язки між різнорідними компонентами в межах окремих диспозицій; 2) зв'язки між однорідними компонентами диспозицій у межах когнітивної, емотивної і поведінкової підсистем. Зв'язки другого типу забезпечують домінування вищих рівнів над нижчими. За логікою диспозиційної концепції, ціннісні орієнтації детермінують зміст структурних компонентів соціальних установок, насамперед тих, що мають узагальнений характер. Натомість активні соціальні установки, що мають більш мінливий і ситуативний характер, меншою мірою залежать від ціннісних орієнтацій. Це «забезпечує гнучкість адаптації особистості до умов діяльності, що змінюються, при збереженні стабільності вищого рівня диспозиційної системи» [11, с. 125-126]. Регуляція соціальної поведінки особистості здійснюється всією диспозиційною структурою останньої. «При цьому провідну регулятивну роль у кожному конкретному випадку життєдіяльності відіграє відповідний йому за потребою і ситуацією диспозиційний рівень (або диспозиція). Решта рівнів задіяні в регуляції: 1) опосередковано (якщо вони є вищими стосовно безпосередньо регулятивного рівня); 2) підпорядковано, якщо вони нижчі стосовно безпосередньо регулятивного рівня» [11, с. 103].

А тепер звернемось до аналізу теоретичного доробку українського дослідника О. Резніка [5, с.104], який, послуговуючись зазначеною вище теорією В. Ядова, розробив теоретико-прикладну модель структури політичної ідентичності. При побудові цієї моделі О. Резнік використовує тривимірну модель російського політичного простору, побудовану Д. Гаврою та М. Соколовим. На думку цих дослідників, найактуальнішими критеріями політичного простору є: 1) політичний режим; 2) політико-економічний устрій; 3) характер етнодержавного устрою та етнополітичних відносин» [5, с. 66-67].

Тривимірну модель можна адаптувати й до українського політичного простору, тим паче, що запропонована О. Резніком концептуальна модель політичної ідентифікації особистості також «має три складові: (1) ставлення до політичного устрою; (2) ставлення до політико-економічного устрою; (3) ставлення до національно-культурного та геополітичного розвитку. Взаємний перетин кожної з цих вісей задає двовимірний простір, що свідчить про багатомірність континууму ідентифікацій в політичній та ідеологічній сферах» [5, с. 116].

Модель політичної ідентифікації О. Резніка може бути використана при побудові моделі політико-ідеологічної ідентифікації особистості, яку, на нашу думку, необхідно вибудовувати з урахуванням поведінкового аспекту, оскільки політичні погляди можна не тільки декларувати, але і реалізовувати, беручи участь у різних формах політичної діяльності. З огляду на це, концептуалізуючи політико-ідеологічну ідентифікацію, ми звернулись до категорії «політична суб'єктність», що визначається як

якість соціального суб'єкта (індивіда чи групи), що виявляється у його самостійній, цілеспрямованій, активній, детермінованій певними політичними цінностями та ціннісними орієнтаціями політичної діяльності, яка здійснює вплив на інших учасників цієї діяльності, тобто є різновидом соціальної суб'єктності особистості чи групи. Емпіричними індикаторами політичної суб'єктності як поведінкового аспекту політико-ідеологічної ідентифікації можуть бути: участь у діяльності тієї чи іншої політичної партії, участь у політичних акціях, зацікавленість політикою тощо. Саме ці показники політичної суб'єктності в комплексі з когнітивною, емоційною, вольовою компонентами політико-ідеологічної ідентичності можуть вказувати на усталеність політико-ідеологічної ідентифікації та її послідовну реалізацію у відповідних політичних та навколополітичних практиках.

У своїх пошуках теоретичного підґрунтя аналізу досліджуваного феномену ми, як підкреслювалось вище, звернулись до методології соціокультурного підходу. Розглянемо деякі евристичні, з точки зору дослідження політико-ідеологічних ідентичностей, можливості використання зазначеного підходу. Перш за все підкреслимо, що соціокультурний підхід застосовують різні соціогуманітарні науки. Специфіка його соціологічного варіанту полягає в аналізі суспільних феноменів крізь призму співвідношення соціальності та культури в їхніх конкретно-історичних формах. Культура є основною якісною характеристикою конкретного соціуму та виконує подвійну функцію: з одного боку, допомагає цементувати суспільне життя на базі культурних універсалій, інтегрує його елементи в певну цілісність, надає йому визначеності та таким чином слугує підґрунтям для певної соціальної системи; з іншого - культурні інновації, втілені в нові культурні програми, є збудниками соціальних змін. Тому у співвідношенні культурного та соціального, культурних програм та соціальних відносин в межах соціальної системи більш динамічним, рухливим, креативним внутрішнім фактором суспільного розвитку виявляються перші, тоді як другі являють собою відносно консервативні та похідні, вторинні феномени суспільного життя. До того ж початок ХХІ сторіч характеризується формуванням складних соціокультурних систем (всередині конкретного соціуму) та суперсистем (на міжнародній арені), а також посиленням ролі культури в суспільному розвитку [10, с. 19]. Серед вітчизняних та західних соціологів все більшої популярності отримує твердження, що практично усі сучасні ідентичності є соціокультурними за своїми ознаками, змістом та характером. Так, Н. Черниш та О. Ровенчак вважають, що ідентичності за своєю природою є соціокультурними духовними утвореннями, які базуються на певних цінностях – стрижнях культури, роль якої в сучасному світі зростає [10, с. 25].

А. Ручка також визначає ідентичність як «складний соціокультурний феномен, що утворюється в результаті як соціалізації, так і культуралізації» [7, с. 45]. Проте деякі дослідники, наприклад М. Губло, вважають, що є ідентичності, зокрема гендерна та частково етнічна, які не належать до класу соціокультурних явищ [3, с. 43]. У цьому контексті підкреслимо, що С. Хантінгтон опосередковано спростовує подібні твердження, посилаючись на те, що в сучасному світі людина вільна у виборі будь-якої ідентичності. Якщо раніше вважалось, що стать та походження чітко фіксовані, то зараз їх часто обирають, змінюють або відмовляються від них. Проблема для Хантінгтона – не вибір серед ідентичностей, а здатність індивіда втілити їх у своїх життєвих соціокультурних практиках [9, с. 2-5].

Що ж до застосовування окреслених положень до проблеми ідентичності, то тут ми спиралися на теоретичні положення А. Ручки. Як підкреслювалось вище, він вважає ідентичність складним соціокультурним феноменом, в якому виокремлюються особистісні, соціальні та культурні аспекти. Останні завжди формуються у певному соціальному просторі, в якому взаємодіють різні соціальні актори. Ідентичність є як продуктом, так і елементом соціальної взаємодії. Кожна ідентичність пов'язана з певною культурою, цінності та взірці якої інтерналізуються в процесах соціалізації та культурації. Завдяки цьому культура спільноти є важливим джерелом соціокультурних ідентичностей та ідентифікацій.

Це стосується і політико-ідеологічних ідентичностей, формування яких зумовлено процесами політичної соціалізації та політичної культурації. Ось ще декілька концептуальних положень, сформульованих А. Ручкою, на які ми спиралися, розбудовуючи власну модель політико-ідеологічної ідентифікації особистості. Ідентичність, на думку дослідника, - це завжди продукт складних взаємовідносин об'єктивного та суб'єктивного, зовнішнього та внутрішнього. В межах індивідуальної ідентичності потрібно розмежувати «Я-ідентичності» (тобто те унікальне, що відрізняє людину від інших людей) та «Ми-ідентичності» (або те, що у людей є спільним). Без «Ми-ідентичностей» не існує жодної «Я- ідентичності», але в кожному окремому випадку виникає емпіричне питання про баланс між ними. Необхідно проводити чітке видове розмежування між індивідуальними та колективними ідентичностями, формування яких відбувається на основі певних культурно-символічних кодів [7, с. 45].

Для сучасного етапу соціального розвитку характерно зростання внутрішньої дискретності та гетерогенності соціокультурних систем, одним із важливіших проявів яких є розрив географічного, соціального та культурного просторів та формування їхніх нових конфігурацій. Дослідники цього питання

підкреслюють, що цим просторам імпліцитно властива здатність як до розширення, так і до скорочення. У першому випадку мова йде про утворення нових транснаціональних соціокультурних просторів, перелік яких постійно зростає, у другому – навпаки, про їхню фрагментацію й локалізацію, що, звичайно, впливає на процеси ідентифікації сучасної особистості. А. Аппадурі виділяє п'ять вимірів, утворених цими новими соціокультурними просторами: етно-, техно-, фінансо-, медіа- і ідеоландшафти [10, с. 99]. Саме вони надалі стають будівельними блоками «уявлюваних світів», «уявлюваних спільнот» і відкривають згодом простір нового типу для різноманітних комбінацій, з яких виникають різні колекції групових ідентичностей. І хоча дослідники за інерцією ще продовжують називати такі феномени транснаціональними соціальними просторами, перелік їхніх складових дозволяє стверджувати, що вони здобувають якість соціокультурних. Так, відомий західний соціолог, що здійснює теоретичний й (що дуже важливо) емпіричний аналіз зазначених феноменів, Л. Прис визначає транснаціональні простори як плюролокальні поля діяльності, які «структурують повсякденний життєвий світ, соціальні позиції, трудові траєкторії, біографії й людську ідентичність; ці поля існують над і поза соціальними контекстами національних суспільств» (навод. за: [6, с. 374]). Відповідно, й мешканці цих нових просторів утворюють соціальні спільноти нового типу; У. Бек називає їх транснаціональними спільнотами, що ґрунтуються на релігії, знанні, стилях життя, політичній орієнтації тощо [2, с. 70]. Продовжуючи цей список, зазначимо, що джерелами формування транснаціональних соціокультурних спільнот можуть бути і політичні ідеології. Нова якість цих спільнот полягає у тому, що вони частіше не припускають прямих контактів між людьми, виявляються віртуальними або уявлюваними. На думку М. Бенедикта, при цьому подібні спільноти є тендітними та недовговічними, заснованими на соціальній гнучкості й здатності забувати (навод. за: [2, с. 27-28]).

Таким чином, зменшення питомої ваги соціальності, втрата глибокого соціального вкорінення та формування соціокультурної реальності істотно змінили зміст і хід ідентифікацій, в тому числі політико-ідеологічних. Якщо раніше ідентичність була результатом впливу соціальних структур та інститутів, то тепер вона, по-перше, сама виявляється все більше здатною структурувати увесь світ, а по-друге – все частіше утворюється під впливом культурних факторів. Розпад зони соціального, занепад соціальних інститутів, розмивання соціальних груп відбуваються паралельно з розширенням транскультурних просторів, транскультурних форм комунікації, життя, ідентичностей, з формуванням культурно зумовлених спільнот, рухів і т.д. За висловом З. Баумана, з глобальної пряжі виділяються культурні символи та ткуться різноманітні ідентичності [1, с. 102].

Отже, сучасні ідентичності (як індивідуальні, так і групові) в цілому модифікуються в напрямку посилення індивідуальної й культурної складових, з одного боку, і втрати колишньої сили соціальної складової, що є відбиттям об'єктивних глобальних трансформацій і процесів глокалізації, – з іншої. Особистість стає суб'єктом ідентифікаційного вибору та присвоєння ідентичностей. Підсилюється рефлексивність ідентичностей і шляхів їхнього знаходження й зміни. І. Семененко зауважує: відбувається як конструювання якісно нових ідентичностей, невідомих у минулому, так і посилення первинних, примордіальних ідентичностей, або постійних елементів традиціоналістських культурних моделей [8, с. 21].

Західні дослідники у своїх роботах акцентують тезу про принципову неможливість стабільної ідентичності в сучасних умовах: і на індивідуальному, і на колективному рівні небезпечно сприймати ідентичності як стійкі та раз і назавжди дані – їх варто сприймати як мінливі, нестабільні й узгоджувані [10, с. 32]. Ідентичність не може бути статичною; тепер уже мова йде про можливості знаходження на певний час найбільш комфортної або модної ідентичності. Рамки ідентичності розмиті, вони змінюються з народження до смерті індивіда. На рубежі століть колишні границі змінюються, зникають, виникають нові, що вимагає постійної переоцінки й реструктуризації ідентифікації. Така мінливість постійна [12, р. 14]. Нині індивідуальні й колективні ідентичності відкриті для безперервного перегляду. Це зумовлено циркуляцією культурних значень, що провокує безперервні зміни ідентичностей [10, с. 21].

Відзначаючи специфіку формування ідентичностей на початку XXI століття, російські соціологи здійснюють плідні спроби аплікації західних концепцій до сучасного російського суспільства. Зокрема, В. Ядов та О. Данилова стверджують, що настає епоха нормалізації нестійких соціально-ідентифікаційних станів особистості, становлення контекстуально-лабільної ідентичності як норми самовизначення особистості в соціальному просторі спільнот нового тисячоліття. Тобто контекстуально-лабільну ідентичність вони наділяють статусом соціальної норми. Це стосується як сучасних західних, так і пострадянських суспільств [4, с. 30].

У свою чергу, зазначимо, що дана тенденція відноситься і до політико-ідеологічних ідентичностей, які в сучасних умовах не можуть залишатись стійкими, а постійно реконструюються у відповідності до змін соціально-політичних контекстів.

Ми можемо припустити, що, оскільки політична самосвідомість особистості диференційовано інтерналізує ідеологічні цінності, формує певні політичні позиції, політико-ідеологічна ідентичність має

багатоаспектну, багаторівневу структуру. Тому потрібна відповідна концептуальна модель, яка б продемонструвала цю специфіку, встановила предметні, концептуальні та методологічні зв'язки з розглянутими вище теоріями, синтезувала їх, відіграла б роль зразка для емпіричних досліджень політико-ідеологічної ідентифікації. Розробку цієї моделі, як ми вважаємо, треба здійснювати перш за все на основі соціокультурної теорії множинних нестійких соціально-ідентифікаційних станів особистості, яка у поєднанні із зазначеними вище концепціями дозволяє акцентувати на процесуальності, діяльності та символічній укоріненості ідентичностей в умовах сучасного світу.

Література:

1. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Зигмунт Бауман; пер. с англ. – М. : Весь мир, 2004. – 188 с.
2. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / Ульрих Бек ; пер. с нем. А. Григорьева, В. Седелника ; общ. ред. и послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
3. Губло М. Н. Идентификация идентичности: этносоциологические очерки / Губло М. Н. – М. : Наука, 2003. – 764 с.
4. Данилова Е. Н. Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ / Е. Н. Данилова, В. А. Ядов // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 27–30.
5. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / О. Резнік. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – 184 с.
6. Руденко Ю. Ю. Політична свідомість українського суспільства в трансформаційний період: чинники формування (політологічний аналіз) : автореф. дис. канд. політ. наук : спец. 23.00.02. : «Політичні інститути та процеси» / Ю. Ю. Руденко. – Х., 2003. – 20 с.
7. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності / А. Ручка // Соціокультурні ідентичності та практики : збірник статей / [за ред. А. Ручки ; Ін-т соціології НАН України]. – К., 2002. – С. 10–57.
8. Семенов І. С. Соціокультурне пространство як об'єкт аналізу / І. С. Семенов // Поліс. – 2003. – № 1. – С. 5–23.
9. Хантінгтон С. Новий світовий порядок у ХХ столітті: глобальні тенденції та їх значення для України / Хантінгтон С. // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 7. – С. 7–10.
10. Черныш Н. Социокультурный подход в социогуманитарных науках: обмен смыслами / Черныш Н., Ровенчак О. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 92–103.
11. Ядов В. Диспозиционная концепция личности / Ядов В. // Социальная психология. История. Теория. Эмпирические исследования / под ред. Е. Кузьмина, В. Семенова; Ленинградский государственный университет. – 1979. – С. 106–120.
12. The Blackwell Dictionary of Twentieth Century Social Thought / ed. by William Outhwaite and Tom Bottomore. – Oxford : Basil Blackwell, 1993. – 864 p.